

Յ Ո Ւ Շ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԴԷՊԻ ՄԵԾ ՀԱՅՔ ԿԱՄ ԵՓՐԱՏԻ ԱՆՑՔԸ

Մ. Մարգարանցի

Առտուան արեւը բլուրներու վրայ փռուած տուները վառ գոյներով է ներկած, իսկ մեր առջեւ կայ երկար օր մը: Նախ պիտի անցնինք Եփրատը, զոր առաջին անգամ պիտի տեսնենք, ապա Խարբերդի «ոսկեղէն» դաշտավայրը, «Գաւառի Աթէնք» կոչուած եւ այժմ թրքահունչ Հարբուքը (Խարբերդ), Մեզիքէն (Էլազիկ), ապա պատմական Ծովագ աշխարհի փիրուզեայ լիճ Ծովքը: Այլ խօսքով՝ մենք հիւսիսային կամ Հայկական Ասորիքը, Կապադովկիան ու Կիլիկիան մեր ետին ձգելով պիտի մտնենք Մեծ Հայք՝ բուն Արեւմտահայաստան:

- Բարի լոյս,- կը հնչէ մեր առաջնորդին՝ Աւոյին ձայնը,- մենք շուտով պիտի տեսնենք Եփրատը, պատրաստուեցէք, յետոյ պահ մը կենալէ ու նկարուելէ ետք պիտի անցնինք Եփրատի ամէնէն նեղ հունին վրայ կառուցուած կամուրջէն ու մտնենք Արեւմտեան Հայաստան, Մեծ Հայք:

Բոլորիս գլուխները ձախ կողմ դարձած են: Եւ քանի մը քիլոմէթր եւ ահաասիկ լայնատարած Եփրատն է, կաս-կապոյտ, ծով ըլլայ կարծես: Սա այն մասն է Արեւմտեան Հայաստանի, որուն մէջէն Եփրատը ոլոր մոլոր կը հոսի, մերթ կը լայննայ, մերթ կը նեղնայ: Բանի՞ քանի արշաւողներ կտրեթ անցեր են այս գետը դեռ անյիշատակ դարերէ, որոնց շարքին նաեւ մեր «Արքայից Արքայ» Տիգրան Մեծը՝ հասնելով մինչեւ Փինիկէ եւ հիւսիսային Հրէաստան:

Եփրատը նաեւ հին վաճառականներու համար եղած է «ծովու ձամբայ», տեսակ մը ազատուղի: Ուրեմն, հայ վաճառականները, տարուան ամենէն յարմար եղանակին, երբ գետը իր նուազագոյն խորութեան կը հասնէր, ապրանքները կը բարձէին լաստանաւերու վրայ, որոնց ամրացուած կ'ըլլային կենդանիի մորթէ կարուած տիկեր (փուչիկի նման օդով լեցուած տոպրաներ): Այսպիսով, Եփրատի վերի հոսանքներէն հայկական կնիք կրող ապրանքները կը հասցընէին Միջագետքի վաճառաշահ քաղաքները, ուր լաստանաւերով միասին կը վաճառուէին բանուկ շուկաներու մէջ, ապա ուղտերու կարասներով հարաւ երկիրներու ապրանքները կը հասցնէին Հայաստան, անկէ՛ Վրաստան, Ադուանք ու դէպի Սեւ Ծով:

Այժմ մեր զովասուն փոխադրակառքին պատուհանէն դիտելով մերթ դանդաղահոս, մերթ

արագահոս, տեղ տեղ խորունկ, տեղ տեղ ծանծաղ Եփրատը, հիացմունք մը կ'արթննար մէջս այսօրուան փոխադրամիջոցներու համեմատութեամբ ծիծաղելիօրէն նախնական, բայց հին դարերուն համար յառաջացեալ լաստային փոխադրամիջոցներ հնարող իմ նախնեաց հանդէպ:

Աւոյին հրահանգով ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ այնպիսի վայր մը, ուրկէ՛ կարելի է ըմբռնել աւելի քան երկու քիլոմէթր լայնք, իսկ քիչ մը աւելի անդին հազիւ երկու հարիւր մէթր լայնք ունեցող Եփրատը: Մեր դիմաց Արեւմտեան Հայաստանի բլուրներն են, որոնք դէպի արեւելք տարածուելով պիտի դառնան բարձրաբերձ լեռներ:

Թուրքիոյ դրօշակը «ներկուած է» ՄԵՐ՝ լեռներուն վրայ: Ներկուած է կ'ըսես, որովհետեւ պարզապէս հողն ու քարերը ներկած են կարմիր եւ վրան աստղն ու լուսնի մահիկը: Ինծի կը թուի թէ դիտատրութիւն մը կայ ընտրուած վայրին մէջ եւ ասիկա կռահելը միտքի բացառիկ պայծառութիւն մը չի պահանջեր: Եփրատի այս կէտէն անդին թէեւ թուրքը փոքրամասնութիւն է բառիս իսկական առումով - առաջ ալ այդպէս էր - բայց այսօր «սուրի ուժով» Թուրքիոյ մաս կը կազմէ այդ տարածքը: Ցեղասպանութենէն առաջ բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայ էր, իսկ մնացեալները ասորի կամ մահմետական ցեղեր, ինչպէս քիւրտեր եւ այլ եկուոր թրքախօս ցեղախումբեր, մեծաւ մասամբ խաշնարած: Այսօր հայաթափուած են Եփրատէն անդին տարածուող նահանգներն ու գաւառները՝ ազատ ասպարէզ թողլով քիւրտերու բազմացումին: Ուրեմն, եթէ գետէն անդին Պատմական Հայաստանն էր, այսօր փաստօրէն քրտաբնակ նահանգներն են, որոնք կը ցանկան անկախանալ կամ լայն իրաւունքներով ինքնավարութիւն մը հաստատել՝ հիմքը դնելով ապագայ Զիւրիխտանի: Վերջին հինգ տարուան արիւնալի իրադարձութիւնները այդ ցոյց կու տան:

Թրքական դրօշակը յատուկ պատգամով մը հոն է՝ ի ցոյց բոլորին, քիւրտին, հայուն ու տիրող թուրք տարրին թէ ինչ ազգաբնակչութիւն ալ ունենայ «արեւելեան Անաստղուն»՝ Թուրքիա է եւ վերջ:

Պատմութիւնը յաջորդ տասնամեակներուն, ո՛վ գիտէ, ինչ անակնկալներ վերապահած է աշխարհի այս մասին համար...: Հայը 1878-ի Սան Ստեֆանոյի Դաշնագրէն ի վեր կը փորձէ խուլ ականջներու հասցնել իր պատմական իրաւունքներուն արդար պահանջները եւ այդ յոյսերով կը սնուցանէ տակաւին լսել ուզող սե-

րունդները ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի, երգել կու տայ «Պիտ՝ ազատենք Հայաստան» եւ «...Ե՞րբ պիտի դու Մայր Հայաստան վերադառնաս» երգերը: Քիւրտը կ'ըսէ. «Մենք հոս ենք, սա մե՛ր ապագայ Քիւրտիստանի անբաժանելի մասն է, մեր ոչխարները այս սարերուն վրայ արածած են ու պիտի արածին, մենք ենք մեծամասնութիւնը այստեղ», թուրքը կը պնդէ. «Մենք ենք տեղաբնիկները, ուրարտացիներն ու անկէ առաջ տակաւին հիթիթները մե՛ր նախնիները եղած են, այդ հայ կոչուածները եկուորներ են, իսկ քիւրտերը՝ լեռնային... թուրքեր, մենք հոս ու եաթաղանով, Ալփ Արսլանի ու Աթաթիւրքի սուրով նուաճած ենք մեր իրաւունքները այս հողերուն վրայ...»: Ասորի՛ն, խեղճը տակաւին չէ կրցած բերանը բանալ, այնքան գլխուն զարկած են որ նոյնիսկ հայերուն երանի կու տայ: Հապա Արեւմուտքն ու Ամերիկա՛ն՝ «Այս տեղերը մեզի պէտք են ռազմագիտական նպատակներով, մեր ռազմական խարխիւներն ու մեր քարիտի ընկերութիւններուն կենսական խողովակները այստեղեղն կ'անցնին, այս ազատուղիները մեզի պէտք են Միջին Արեւելքի հարցերը մեր տնօրինութեան տակ պահելու համար, եւ ահաւասիկ այս պատճառով է որ բոլորդ գոհացնող նոր քարտէս մը կը փորձենք ծախել ձեզի»: Հապա Իսրայէ՛լը, Իրա՛նը, Ռուսիա՛ն, Չինաստա՛նը...:

Զէ՛, հաւատացէք, «անակնկալներ վերապահուած են աշխարհի այս մասին համար: Նայինք թէ այս անգամ ո՛վ ոտքի տակ պիտի երթայ:

Կը կտրենք կ'անցնինք Եփրատը: Մօտիկ անցեալի պատմութեան ողբերգական ու անպատմելի դէպքերը կրկին զլուխ կը ցցեն մէջս՝ ստիպելով կարեւորութիւն ընծայել իրենց ներկայութեան, որ էութեանս, հոգիիս ու միտքիս անբաժանելի մասը եղած են ամբողջ գիտակցական տարիներուս ընթացքին: Այս անգամ ցնցոտիներու մէջ ծուարած ու զգգուած մագերով հայ կանայք ու կոյսերը մանաւանդ կ'ուրուագծուին: Բանինե՛ր արդեօք իրենց կեանքին վերջ տուին՝ իրենք զիրենք տալով զարնան փրփրած Եփրատի ալիքներուն, որոնց վրայէն արագութեամբ կը սուրանք հիմա մենք՝ ողջ մնացած «բախտատուներու» թռռներս:

«Ողորմի՛ ձեր կոյս հոգիներուն», կը մըրմընջէ մէջէս այդ ձայներէն մէկը: Ամբողջ էութեամբս կը սարսռամ փորձելով պատկերացնել Անաիիտներու, Վարդուիիներու, Վարդենիիներու, Տիգրանուիիներու ու Սանդուխտներու օրհասական տառապանքը, երբ անոնցմէ հարիւրաւորներ կը նախընտրէին կու երթալ այս ջուրերուն որպէսզի չդառնան թուրքին ու քիւրտին անասնական հաճոյքի զոհը կամ կանանոցի անդամուխներէն մէկը: «Մե՛ղք ձեզի, ափսո՛ս ձեր մատաղ կեանքին», կը լսուի մորմոքող ուղեղիս

մէջէն, «եկէ՛ք, եկէ՛ք ու տեսէք ձեր յետնորդները, այն «եանուիիները», որոնք յօժարակամ կը տրուին Լոս Անճելէսի ու Իսթանպուլի, Մոսկուայի, Ապու Տապիի ու Էմիրաթներու ցանկասիրութեան...»:

Դիւրին չէ անտարբեր աչքով դիտել Եփրատն ու «ոսկեղէն դաշտը»:

ԵՓՐԱՏԷՆ ԱՆԴԻՆ ԿԱՄ ՈՍԿԵՂԷՆ ԱՄԱՅՈՒԹԻՒՆ

Խարբերդի դաշտը հացի ու միրգերու շտեմարան մըն է, որ շնորհիւ դրախտի չորս գետերէն Եփրատին եւ իր ջրառատ հարկատու գետերուն, յատկապէս Արածանիին, կրնայ միլիոնաւոր ժողովուրդ կերակրել ու դեռ արտածել արտասահման: Իսկապէս ոսկէ դաշտեր են չորս կողմերնիս, որոնց մէջ կանաչ կղզեակներու նման սփռուած են գիւղեր ու գիւղակներ...

Սուրացող փոխադրակառքին մէջ նստած բազմած ուխտագնացիս համար անընկալելի է այն տխուր փաստը, որ իր փուշերը կը խրէ միսերուս մէջ: Հայ աչքը մինչեւ չտեսնէ դառն իրականութիւնը, որ կը պարզուի իր շուրջ, չի կրնար իր ամբողջութեան մէջ պատկերացնել ահատրութիւնը ցեղասպանութեան ու հայաթափման:

Ինչպէ՛ս զսպել սիրտը եւ կեցնել ուղեղը: Ի՛նչ պատասխան տալ անընդհատ քեզ հալածող հարցումին՝ ինչո՞ւ այս հայազուրկ պատկերն է մեր շուրջ: Չորս դիս կը տեսնեմ դատարկութիւն մը, որուն վերեւ կը հծծեն միլիոնաւոր հայերու ոգիները ու կը հալածեն զիս:

Խարբերդի գաւառը 19-րդ դարու վերջաւորութեան ու 20-րդ դարու սկիզբը, շնորհիւ հայ նախաձեռնող ոգիին, դարձեր էր արդիւնաբերութեան առաջատար շրջան մը՝ օժտուած ժամանակակից եւրոպական սարքերով: Գիւղատնտեսական գործիքներու, մետաքսի, գործածութեղէնի արհեստանոցներն ու գործարանները ինքնըստինքեան խթան էին հանդիսացեր մշակութային ու կրթական հսկայական ցանցի մը ստեղծման, հաւանաբար Պոլիսէն եւ Իզմիրէն ետք յաջորդ ոստանը դառնալով արեւմտահայութեան համար:

Աչքի փուշն էինք դարձեր սակայն շրջանին վրայ իշխող Օսմանեան կայսրութեան ղեկավարութեան եւ թունաւոր նախանձի առարկան՝ կրօնական մոլեռանդութեան ու անհանդուրժողութեամբ առաջնորդուած բնակչութեան: Հետեաբար դանակը քաշողն ու սրողն իջաւ իր արդիւնաբերութիւնն ու պետական գանձը հարստացնող Հայուն վրայ՝ յուսալով ինքզինք դուրս հանել աղքատութեան տիղմին մէջէն: Չեմ կարծեր որ այսօր նոյնը պիտի ընէին անոնց յետնորդները:

Մեր փոխադրակառքը իր արգելակներուն վերջին փրցոցները հանելով կը կանգնի հովասուն ծառերու շուրջին տակ: Հասած ենք Խարբերդի վիթխարի բերդին կայանատեղին:

Մաքուր եւ ջինջ է օդը:

Խարբերդի ամրոցը

Պատկառելի բերդ մըն է Խարբերդի ամրոցը, համարեա՝ անառիկ, որ կ'իշխէ ամբողջ ոսկեղնիկ դաշտին ու ներքեւ տարածուած... աներակ դարձած հայկական ու քրիստոնէական թաղերուն վրայ: Վերանորոգման լուրջ աշխատանքներ կը կատարուին բերդին վրայ եւ ամէն կողմ աչքի կը զարնեն սաղաարտաւոր շինարարներ ու մասնագէտներ: Կանգառին ծայրը գտնուող տնակի մը առջեւ շինարար-ճարտարագէտ մը լայն բացեր է բերդին գծագիրը ու ցուցմունքներ կու տայ, ապա հետաքրքիր հայեացք մը կը նետէ նոր հասնողներու ուղղութեամբ:

Մեր խումբին հետ է նաեւ յայտնի ճարտարապետ Պրն. Գէորգ Զարաճըրճեան իր ընտանիքով՝ զաակներով ու կնոջ՝ Խարբերդցի թոռնուհի Տիկ. Սաթոյին հետ (Երեւանեան):

- Տպաւորիչ է,- կ'ըսէ Պրն. Գէորգ առանց տարածուելու եւ մանրամասնելու,- նայէ՛, ինչ ալ գծագիրները կ'ուսումնասիրեն:- Ապա վարէն վեր եւ վերէն վար չափելէ ետք ամրոցը՝ կը յայտարարէ,- ասիկա մէկ քաղաքակրթութեան ծնունդ չէ, արաբական, սելճուքեան, քիզանդական եւ անլի հին տարրեր կան:

Ի հարկէ «անլի հին տարրեր կան», մինչեւ երկու հազար տարի Զ. ա.: Խարբերդ իր անունը ստացած է վաղուց մեռած խորրիներէն եւ կը նշանակէ «բերդի ճամբայ» կամ «ճամբու բերդ», որովհետեւ դեռ անյիշատակ ժամանակներէ Խարբերդը գտնուած է մեծ կայսրութիւններու եւ միջազգային ճանապարհներու վրայ, իսկ Բիզանդական կայսրութեան հայազգի հրամանատար Փիլարտոս Վարաժնունին 1070-ականներուն հրամանատարն էր այս բերդին, մէկը այն տեսլապաշտ հայերէն, որոնք կը փայփայէին Հայաստանի անկախութեան վերականգնման սուրբ գաղափարը:

Նեփհե Պրն. Գէորգին հետ կը բարձրանանք ամրոցին գագաթը, ուրկէ իր ամբողջ ոսկեղնութեամբ կը պարզուին Եփրատի ու Արածանիի հովիտներն ու դաշտերը, որոնք նոր են հնձուած: Երբեմն կը կենանք վիհերու պռունկին, ուրկէ գահավէժ կ'իջնեն ժայռերը՝ հասնելու համար բերդին ստորոտը, ուր իոս ու իոն տակին կանգուն կը մնան կիսաւեր ու որբացած նախաեղեռնեան շինութիւնները: Այսօր պատմութենէն անտեղեակ մէկը բնաւ պիտի չմանար թէ Խարբերդի մէջ ապրած են հայն ու ասորին, առաքելականն ու կաթողիկէն, անտարանականն ու մովսիսականը: Այս բլրալանջերու վրայ կային տուներ միայրակ, երկրարկանի ու եռայարկ, որոնց նեղիկ ճամբաներուն մէջէն առտուն կանուխ դաշտերն ու գործատունները շտապող մարդոց հետ դպրոց կը փութային նաեւ երկսեռ աշակերտները: Գիտութեան լոյսին բացուող այդ պարսման-պարսմանուհիները վաղուան յոյսն էին այստեղ դասաւանդող Թլկատինցիին ու Ռուբէն Զարդարեանին:

Ամրոցին բարձունքէն երբ կը դիտեմ վարը՝ այսօրուան դատարկ ու անայացած բլուրները, գլխապտոյտ մը կ'ունենամ: Կային, բայց հիմա չկան անոնք: Իրապէս գոյութիւն ունեցէ՛ր են անոնք թէ՛ հայու ցնորք է պարզապէս: Իսկապէ՛ս այս որբացած «ոսկեայ» բլուրներուն վրայ առնէ մը եղած են Եփրատ Զոյէճ, Ազգային Կեդրոնական Վարժարան, Հռիփսիմեանց Աղջկանց Վարժարան: Հայու երեսակայութեան ծնունդ են արդեօք այս դպրոցներէն շրջանաւարտներ Վահէ Հայկ, Բենիամին Նուրիկեան, Վահան Թորթուլեց ու տասնեակներով այլ մտատրականներ, հոգեւորականներ, ազգային-կուսակցական գործիչներ, որոնց ուսերուն ծանրացան հետագային սփիւռքի գրականութիւնն ու նաւը առաջնորդելու պարտականութիւնը:

Պատմութիւնը պահած է նկարները այն չարաբաստիկ օրերուն, երբ վարը, մեր ոտքերուն տակ փռուած երբեմնի փողոցներուն ու թաղերուն մէջէն կը բռնէին հազարատու հայեր՝ հրամանով Խարբերդի քաղաքապետ Մահմուտ Չաուշի, որ կը գոռար. «Բոլոր հայերը, օրօրոցի երախայէն մինչեւ 101 տարեկան, պիտի աքսորուին Ուրֆա. երեք օր պայմանաժամ կը տրուի, երեք օրէն վերջ ով որ չհնազանդի օրէնքին՝ իր տանը առջեւ կախաղան պիտի բարձրացուի»:

Գլխապտոյտս կը սաստկանայ ու հազիւ

Պրն. Քարաճըրճեանին դարձած կը պատրաստուիմ ըսելու թէ պէտք է վերադառնանք: Շուտով կը հասնի Տիկ. Սաթօն, խիստ մտահոգուած իր ասուանոյն առողջութեամբ, կը բողոքէ անյայտ հասցէով, թէ ինչո՞ւ իր սիրելի ասուանը մինչեւ վեր բարձրացեր է միս մինակ, չէ՞ որ իրեն արգիլուած է...

Դանդաղօրէն կ'իջնենք հեծելագորի համար բացուած միջնաբերդի ճամբով, կը հասնինք գործատրներու տնակին մօտ ու կը կարդանք

«բերդին պատմութիւնը», որ դարձեալ դասական նմոյշ մըն է պատմութեան խեղաթիւրման:

Աղ ու պղպեղ կը լեցուի սորմոքիս վրայ:

Բերդէն կ'իջնենք ու կը փորձենք կարդալ բացատրութիւնը: Նոյն սովորական պատմութիւնն ու պատմական փաստերու խեղաթիւրումը՝ արձանագրուած թրքերէն ու անգլերէն լեզուներով՝ միշտ ուրանալով հայերու դերն ու ներկայութիւնը: Պատմական ուրացումները սահման չեն ճանչնար տակաւին իր ինքնութիւնը փնտռող Թուրքիոյ մէջ:

Հայակոյ Եփրատը